

В.І. Тимошенко

доктор юридичних наук, доцент
(Академія Національної служби безпеки України)

**ІДЕЯ СИНТЕЗУ ОСОБИСТОГО І СУСПІЛЬНОГО
У ВЧЕННІ П.І. НОВГОРОДЦЕВА**

Одним із важливих завдань юридичної науки є розроблення ефективних механізмів і юридичних засобів раціонального поєднання суспільних і особистих інтересів, подолання конфлікту між реалізацією прав і свобод людини і додержанням суспільних інтересів. Вирішення цього завдання залежить від багатьох умов, серед яких не останнє місце по-

сідає стан самої юридичної науки, представники якої мусять виходити не лише з потреб сьогодення, а й урахувати здобутки своїх попередників, які за інших історичних умов вирішували подібні проблеми. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує вчення видатного філософа і теоретика права, доктора державного права Павла Івановича Новгородцева (1866 – 1924), який шукав можливості синтезу особистого і суспільного, пропонував варіанти вирішення проблеми співвідношення понять "індивідуальне-колективне".

До політико-правової теорії П.І. Новгородцева сучасні дослідники звертались не часто. Загальну характеристику його поглядів подавали К.К. Жоль, М.О. Колеров, М.С. Плотников, Є.О. Фролова, деякі інші вчені¹. Концепцію "відродженого природного права" П.І. Новгородцева досліджував А.В. Поляков². Розробки доктрини правової держави в працях мислителя можна простежити у монографії автора цієї статті³. Оскільки внесок П.І. Новгородцева в розвиток політико-правової теорії цим не вичерпується, а поставлені проблеми актуальні й у наші дні, вважаю за потрібне звернутися до його творчості ще раз.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у європейській філософії відроджувався філософський ідеалізм. Спираючись на праці представників класичного німецького ідеалізму, критикуючи при цьому як юридичний, так і соціологічний позитивізм, П.І. Новгородцев намагався створити свою природноправову філософію, згідно з якою розум – це єдине джерело ідеї належного, ідеї морального закону. Моральна ж ідея, будучи пов'язана зі сферою соціальних відносин, набуває форми природного права, тобто форми незмінної ідеальної норми з мінімальним змістом. Природне право він визначав як суму мораль-

¹ Див.: Жоль К.К. *Философия и социология права: Учебное пособие.* – К.: Юриком Інтер, 2000. – С. 341 – 342; Колеров М.А., Плотников Н.С. Павел Иванович Новгородцев // *Новгородцев П.И. Сочинения / Сост., вступ. статья и прим. М.А. Колерова, Н.С. Плотникова.* – М.: Раритет, 1995. – С. 5 – 14; Фролова Е.А. Павел Иванович Новгородцев // *Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право.* – 1996. – № 6. – С. 41 – 51.

² Див.: Поляков А.В. *Возрожденное естественное право в России (критический анализ основных концепций): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / ЛГУ им. А.А. Жданова.* – А., 1987. – 16 с.

³ Див.: Тимошенко В.І. *Правова держава (теоретико-історичне дослідження).* – К.: Наукова думка, 1994. – С. 41 – 43, 57, 58, 61, 62, 97, 98.

них ідеальних уявлень про чинне, позитивне право¹. Учений тлумачив природне право не в контексті історичної еволюції, а як вічне невід'ємне право індивіда, що має моральну природу і характер абсолютної цінності. Тобто основа природного права – це моральна ідея особистості, самоцінної та самодостатньої².

У розумінні основного принципу суспільної філософії, а саме вільної особистості, П.І. Новгородцев все більше схилявся до філософських ідей В.С. Соловйова. Тому в його вченні природне право набуває значення філософського світогляду, з позицій якого розглядається можливість синтезу особистого й суспільного, універсалізму й індивідуалізму. Водночас "відроджене природне право" П.І. Новгородцева є гносеологічно складним явищем, що спирається на різноманітні теоретико-методологічні основи: німецьку класичну філософію, неокантіанство, неогегельянство, релігійно-етичні постулати.

Основним суб'єктом і метою історії для П.І. Новгородцева завжди залишалась особистість, наділена розумом і вільною волею. Розвиваючи кантіанську ідею автономної моральної особистості, він прагнув доповнити й розширити це поняття, акцентував увагу на необхідних об'єктивних зв'язках особи із суспільством. Особа у вченні П.І. Новгородцева завжди виступає як член суспільства, стану, класу, сім'ї, соціальної групи. Тому турботу про особу він покладав на державу, при цьому відкидав ідею державного невтручання та вимагав державної допомоги економічно незахищеному індивідові³. Призначенням держави, за П.І. Новгородцевим, є служіння особі, а не класам, головне ж завдання держави полягає в приборканні суспільних суперечностей і пристрастей. Мислитель пройшов шлях від етичного нормативізму до православної філософії, від неолібералізму до ліберального консерватизму.

П.І. Новгородцев розвивав концепцію морального вдосконалення й абсолютного ідеалу, який фактично є недосяжним. Ідеальний суспільний лад, на його думку, є категорією

¹ Див.: Шемшученко Ю.С., Касяненко Ю.Я. Новгородцев Павло Іванович // *Юридична енциклопедія: В 6 т./Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* – К.: Укр. енциклопедія, 2002. – Т. 4. – С. 176.

² Див.: Жоль К.К. *Философия и социология права: Учебное пособие.* – К.: Юриком Інтер, 2000. – С. 342.

³ Див.: Фролова Е.А. Павел Иванович Новгородцев // *Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право.* – 1996. – № 6. – С. 45, 46.

релігійно-есхатологічною. Зміст суспільного ідеалу він розкрив у книгах "Вступ до філософії права. II. Криза сучасної правосвідомості" (1909) і "Про суспільний ідеал" (1917).

Кінець XIX ст. знаменує для П.І. Новгородцева крах ідеї земного раю. Людство не лише повертається до раю "неземного", а й звільняється від віри в можливість ідеального поєднання свободи й рівності в межах держави. Він намагався теоретично довести занепад класичного лібералізму, що виходив з теорії індивідуалізму. Позитивним результатом кризи вважав нове розуміння суспільного ідеалу як нескінченного завдання, що має зміст моральної вимоги та передбачає нескінченне наближення до нього. Гармонія свободи й рівності, яка можлива лише як ідея, виявляється імперативом моральної дії, а не планом державного устрою. Завдання досягнення кінцевої досконалості П.І. Новгородцев заміняє началом безконечного вдосконалення¹.

На думку П.І. Новгородцева, особистість має бути шанованою завжди і всюди. Ніхто не повинен бути виключеним з ідеї загальної єдності. Безумовний принцип особистості з необхідністю приводить до ідеї вселюдської, вселенської солідарності. Виходячи з цього, суспільний ідеал учений визначав як принцип вільного універсалізму. У цьому понятті відразу виражається і рівність, і свобода індивідів, і загальність їх об'єднання, оскільки все це поєднується в ідеї вільної солідарності. Абсолютна межа, яка має надісторичне значення, не може бути реалізована в якомусь життєвому історичному явищі. Ні церква, ні держава, ні культурна єдність народу не є довільними моральними нормами. Абсолютний ідеал реалізується лише в усій сукупності життєвих історичних явищ: церква, держава і народна єдність – усе це конкретні форми, через які відбувається розвиток абсолютного ідеалу².

Після революції 1917 р. виявилася ілюзорність надій на швидке виправлення духовних і політичних аномалій російського життя: революція і реакція однаково заперечували права особистості й позитивне суспільне буття. Уже в 1918 р.

у статті "Про шляхи і завдання російської інтелігенції", опублікованій у збірнику "Из глубины", П.І. Новгородцев стверджував, що більшовицька революція означає перемогу утопічної свідомості (віру в абсолютну досконалість політичної системи)¹. Сутність соціального утопізму вчений вбачав у безрелігійному раціоналізмі, що ставить за мету організувати життя на землі без Бога. П.І. Новгородцева все більше захоплював релігійний принцип, як такий, що проникає в усі сфери людського буття. Дійсним ідеалом суспільного життя він проголошує соборну єдність, сповнену засад християнської любові.

П.І. Новгородцев намагався обґрунтувати шляхи релігійного подолання суспільного утопізму як у його індивідуалістичному, так і в соціалістичному варіантах. При цьому сконцентрував свою увагу на рисах подібності анархізму і соціалізму. На його думку, в долі анархізму можна простежити дію деяких загальних причин, що зумовлюють руйнацію утопій. Перш за все утопізм анархічної ідеї полягає в тому, що в жертву їй приносяться всі вищі зв'язки життя. Представники всіх напрямів анархізму заперечують державу і державний примус, оскільки виходять із безумовного начала свободи. В анархізмі заперечення ідеї держави впливає з його відданості началу свободи, що розглядається як верховний і безумовний закон суспільного життя. Бунт проти держави є його сутністю, оскільки вихідне начало анархізму – безумовний закон свободи – не допускає примирення з державою. При цьому відмінною рисою анархізму є розуміння свободи не як принципу індивідуального вдосконалення, а як основи розумного і досконалого спілкування. Ставлячи за мету досягнення досконалого спілкування, анархісти, на думку П.І. Новгородцева, розглядають свободу як начало довільне і замкнуте, таке, що не визнає над собою жодних зв'язків і норм. У крайньому своєму вираженні повстання проти держави набуває характеру стихійного руйнівного бунту, у якому особистість, відкидаючи всі зв'язки, що стоять над нею, виступає зі своїм відкритим еґоїзмом.

У соціалізмі вихідним началом є поняття громадськості, щастя індивіда вбачається в поєднанні з суспільством. Панування суспільства над особистістю не лише не заперечу-

¹ Див.: Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – С. 280.

² Див.: Власть и право: Из истории русской правовой мысли / Сост. А.В. Поляков, И.Ю. Козлихин. – Л.: Лениздат, 1990. – С. 213, 220.

¹ Див.: Фролова Е.А. Павел Иванович Новгородцев // Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 1996. – № 6. – С. 46.

ється, як в анархізмі, а, навпаки, природно пов'язується із самою сутністю соціалістичного ладу. Оскільки держава розглядається як одна з форм організованого панування суспільного начала над особистим, вона цілком сумісна із соціалізмом. До заперечення держави, до анархічного бунту соціалізм наближають не творчі, а руйнівні прагнення, нетерпимість і виключність свого егоїстичного класового відособлення. Так з'являються анархо-соціалістичні течії, зародження яких П.І. Новгородцев знаходив у К. Маркса та Ф. Енгельса. У цьому прагненні до руйнівної стихії егоїстичного самоствердження соціалізм, на його думку, приходить до зв'язку з анархізмом¹.

Розумінню свободи особистості, прийнятому в анархізмі, П.І. Новгородцев протиставляє філософське розуміння, що бере особистість у всій повноті її моральних визначень, виводить обмеження свободи із самого поняття особистості, із притаманного їй усвідомлення морального закону. Досліджуючи моральну природу людини, за переконанням П.І. Новгородцева, можна відкрити в ній такі прагнення, які йдуть далеко за межі суб'єктивної свідомості. Конкретне вивчення особистості у всій сукупності характерних для неї начал з необхідністю приводить до визнання зв'язків і норм, що обмежують особисту свободу. Це обмеження, оскільки воно випливає як із природи спілкування, так і з моральних прагнень особистості, слугує не приниженню, а зміцненню справи свободи. Завдання морального прогресу полягає в тому, щоб історичні й часові обмеження привести у відповідність до начал моральної свідомості².

Ідея Макса Штірнера про влаштування життя без Бога і без влади, без зв'язків, що обмежують особистість, без будь-яких обмежень свободи здавалася П.І. Новгородцеву абсурдною. Адрже здійснення цього завдання означало б і руйнацію основ спілкування, і загибель справи свободи. Зрозуміти спілкування осіб без визнання спільного зв'язку, що їх об'єднує, на його думку, неможливо: заперечуючи таку моральну природу суспільного зв'язку, ми заперечуємо і саме суспільство, а разом із тим заперечуємо і сутність суспільної проблеми.

¹ Див.: Новгородцев П.І. Об общественном идеале. – М.: Пресса, 1991. – С. 620, 621.

² Див. там само. – С. 625.

Еволюція П.І. Новгородцева у бік релігійної метафізики й містики яскраво проявилась у написаній незадовго до смерті статті "Про своєрідні елементи російської філософії права". Даючи оцінку творчості Ф.М. Достоевського, П.І. Новгородцев знаходить у ній "найглибші основи російської філософії права", які визнає і сам. Так, учений стверджував, що досягнення суспільного ідеалу без Бога не є можливим. У процесі суспільного будівництва право і держава виступають лише певними допоміжними етапами цього розвитку, які самі по собі дуже слабкі для перетворення життя. Їхнє завдання – найближче піднятися до дійсного ідеалу суспільного життя, втіленого у церкві в її ідеальному розумінні як місця внутрішнього вільного співжиття людей, освяченого і підтримуваного божественною благодаттю¹.

Оскільки закон Божий, за П.І. Новгородцевим, є вищою нормою для всіх життєвих відносин, право і держава повинні виходити з цієї вищої заповіді. Норму соціального життя створює безпосередній зв'язок права з моральністю і підпорядкування їх більш високому релігійному закону. Гуманістичний і раціоналістичний ідеал держави, що сформувався у XVIII – XIX ст. за участі Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля і який підтримував П.І. Новгородцев на перших етапах своєї творчості, в останні роки життя він називав утопічним, таким, що заперечує самі основи християнської віри, тобто є їх зреченням.

П.І. Новгородцев дійшов висновку, що російський світогляд і російська віра з давніх часів протиставляють західному ідеалу інший: вища мета культури полягає не в будівництві зовнішніх форм життя, а в їх духовній, внутрішній сутності. На його думку, не конституції, а релігії створюють вищий продукт духовної творчості й вищу мету життя. Не держава, а церква втілює з величезною глибиною і повнотою істинну мету історії та культури.

Ідеї П.І. Новгородцева знайшли подальший розвиток у творчості І.О. Ляїна, Б.П. Вищеславцева, М.М. Алексеєва, О.С. Яценка, Г.В. Флоровського, які обґрунтовували діяльність держави з позицій моральних і метафізичних цінностей.

¹ Див.: Новгородцев П.І. О своеобразных элементах русской философии права / Пер. с нем. А.К. Судакова // Новгородцев П.І. Сочинения / Сост., вступ. статья и прим. М.А. Колерова, Н.С. Плотникова. – М., 1995. – С. 373 – 374.

Таким чином, порівнюючи суспільну гармонію і свободу, П.І. Новгородцев віддавав перевагу свободі, обґрунтовував моральний обов'язок кожного послідовно рухатися безкінечним шляхом морального прогресу. Обмеження свободи знаходив переважно моральні. Перед сучасними дослідниками постає завдання узгодити таку свободу особистості із соціальною справедливістю.